

32. Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной историографии // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. – Л., 1983.
33. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е гг.: демографическое, социальное, экономическое развитие. – Л., 1990.
34. Разгон В.Н. Сибирское купечество в XVIII – первой половине XIX века. Региональный аспект предпринимательства традиционного типа. – Барнаул, 1998.
35. Кузнецов В.В. Купечество малых волжских городов Саратовской губернии в конце XVIII – первой половине XIX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2007.
36. Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. – Екатеринбург; Пермь, 2003.
37. Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. істор. журн. – 2004. – № 3.
38. Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2.

Т. О. Шаравара

МОДЕРНІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання модернізації фінансової системи Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. усе більше привертають увагу фахівців. Актуальність обраної для дослідження проблеми пояснюється й тим, що процеси модернізації сучасної фінансової системи неможливі без вивчення досвіду попередніх поколінь, які заклали підвалини фінансового сьогодення: запровадили публічність та єдність бюджету, казначейство, реформували систему Державного фінансового контролю тощо.

Першу спробу історіографічного аналізу фінансових реформ здійснив А. Погребінський [1]. Дослідивши бюджетну реформу 1862 р., учений дав оцінки тільки деяким її складникам. Зауважимо, що більшість фінансових реформ не висвітлені в історіографічних працях, отже виникає необхідність у створенні такого дослідження. Враховуючи різноманітну за змістом історіографію проблеми, ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, що вплинули на їхній характер та зміст, виокремити маловивчені питання. Варто наголосити, що в тогочасній історіографії науковці окремо аналізували: бюджетну реформу, єдності каси (на зразок сучасного Казначейства), реформу попереднього та основного державного контролю, податкову (під якою розуміли відміну подушного податку), реформу винних відкупів (вивчали окремо від решти акцизних перетворень, а під акцизною розуміли акцизи на сіль), грошову реформу. Таким чином, враховуючи особливості сприйняття фінансових реформ дорадянськими вченими, проаналізуємо насамперед історіографію базових реформ: бюджетної, єдності каси, попереднього та основного державного контролю, реформу винних відкупів.

Розширення товарно-грошових відносин, розвиток промисловості, збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату, сухопутних сил і воєнно-морського флоту вимагало пристосування фінансової системи Російської імперії до вимог часу. Проблема полягала в постійному дефіциті бюджетів, відсутності єдиної каси (на зразок сучасного Казначейства), належного контролю за фінансовими витратами. Зрештою, вона стала очевидно як для політиків, так і для представників промисло-

вих кіл, які були зацікавлені в іноземних інвестиціях та фінансовій стабільності.

Тогочасна історіографія дозволяє з'ясувати стан розвитку російської фінансової науки, проаналізувати рівень її впливу на формування наукового підґрунтя розпочатим фінансовим перетворенням. Окремі зарубіжні джерела вказують на те, що у першій половині XIX ст. відбувся процес виокремлення фінансової науки з політичної економії в самостійну галузь знань. Ця ідея належала німецькому вченому К. Рау (1806 – 1873 рр.), автору першого підручника з фінансів, на основі якого вивчали фінансову справу й в Росії. Низка авторитетних європейських дослідників: К. Рау [2], Л. Штейн [3], Р. Майер [4], В. Вок [5] під бюджетом розуміли законопроект, що визначав державний кошторис і затверджувався законодавчою владою за участі народних представників. Їхні погляди суттєво впливали на світогляд російських чиновницьких кіл, проте консерватизм останніх не дозволяв піти на рішучі кроки щодо модернізації фінансової системи у першій половині XIX ст. На цьому етапі російська фінансова наука самостійно не могла сформувати й обґрунтувати пропозиції щодо можливих реформ. У силу цього М. Рейтерн, розуміючи безперспективність політики попередників, першим із міністрів висловився за докорінну модернізацію фінансової системи Росії [6, 117]. Наслідком усвідомлення правлячими колами необхідності реформ та вивчення зарубіжного досвіду стало відрядження генерал-контролера департаменту цивільних звітів В. Татарінова до Європи [7, 42].

В історіографії знайшов висвітлення проект бюджетної реформи та реформи державного контролю, розроблений В. Татаріновим. Погляди генерал-контролера опублікувало офіційне видання «Журнал департаменту економіки Государственного совета». В. Татарінов доводив, що бюджет буде успішним лише за умови, якщо дозволяє побачити повну картину очікуваних прибутків та видатків, коли інформація про них подається своєчасно та систематично і дає можливість перевірки [8]. Подібні ідеї обґрунтовувалися у спеціальних працях, присвячених порядку формування бюджету, державним прибуткам і витратам, як за авторством російських дослідників, так і іноземних фахівців [9]. Російським можновладцям найбільше імпонувала французька процедура прийняття бюджету, оскільки він затверджувався за погодженням з міністрами. Тому праці французьких авторів М. д'Одіфре [10] і Мерлена [11] передруковували в Росії і вони суттєво впливали на світогляд чиновницьких кіл. Отже, на середину XIX ст. було підготовлене теоретичне підґрунтя фінансових реформ. Російська фінансова система мала бути пристосована до європейських норм аби уникнути економічної ізоляції.

Зрештою, 18 лютого 1859 р. Олександр II затвердив, поданий Вищою контрольною комісією, проект модернізації бюджетної справи, касового устрою (єдиної каси) та державного контролю, в тому числі й попереднього контролю. Таким чином, реформи, що увійшли в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», запропонованою радянськими істориками, насправді являлися собою низку складних, взаємопов'язаних заходів, які дозволяли модернізувати фінансову систему країни та пристосувати її до потреб часу. Закон від 22 травня 1862 р. отримав подвійну назву: «Положення про державний бюджет», яке відповідало вимогам європейських стандартів, і «Правил укладання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» [12]. «Правила» чітко відобразили офіційну російську фінансову термінологію та особливості конкретного історичного етапу розвитку фінансової системи Росії. Названі три рефор-

ми дали поштовх податковій, відміні винних відкупів та грошовій реформам, які впродовж другої половини XIX ст. докорінно змінять фінансову систему країни.

В. Татарінов вважає, що реформа не буде успішною без запровадження системи попереднього контролю. Проте, чиновники відмовили Олександра II від реформи попереднього контролю, запропонували обмежитися документальною ревізією. Таким чином, ця реформа виявилася однобокою, видозміненою та недосконалою. На це гостро відреагувала редакція «Вісника Європи», зазначивши, що «незадовільність системи державного контролю пов'язана не лише з матеріальними втратами держави, а й з її безпекою» [13]. Однак урядовці не дослухалися до позиції редакторів журналу. М. Кремяновський [14], аналізуючи систему державного контролю за сто років, вказав на значний опір реформі з боку можновладців. Проблеми, що існували у галузі фінансового контролю протягом 1880-х рр., висвітлювали В. Сакович [15] та Ф. Єзерський [16], зазначаючи, що недосконалість способів попереднього контролю призводила до розкрадання коштів з бюджету. Незавершеність цієї реформи сприяла вкоріненню поглядів більшості чиновників на доцільність існування у Росії спецбюджету (надзвичайного бюджету), вигідного всім причетним до розпорядження державними коштами. Запобігти цьому було неможливо, враховуючи те, що бюджетна реформа (єдності бюджету) не була доведена до кінця [17]. Історіографія свідчить, що принцип єдності бюджету порушувався й після проведеної реформи, оскільки деякі установи зберігали власні бюджети. Існування надзвичайного бюджету й покриття з нього державного дефіциту були негативно оцінені економістами [18], але можновладці не переглянули своїєї позиції.

Єдність бюджету вимагала єдності каси. З огляду на те, що у бюджет включили всі державні доходи й витрати, а на Міністерство фінансів покладали обов'язок задовольняти фінансові потреби держави, виникла необхідність зосередити у руках Міністерства фінансів усі надходження і здійснення всіх платежів. Реформа була запроваджена 1864 р., спочатку як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866 – 1868 рр. у всій державі. Позитивно оцінили реформу фінансисти М. Рабинович [19], Я. Печерін [20], К. Головін [21]. Ця реформа найменше висвітлена в історіографії.

Важливим складником фінансових перетворень стала реформа відміни винних відкупів. Тогочасні фінансисти виокремлювали цю реформу з-поміж решти. Під акцизною розуміли акцизи на сіль. Таким чином, реформу відміни винних відкупів вивчали окремо, хоч і відносили її до решти податкових реформ. Із 1 січня 1863 р. російський уряд запровадив складний за структурою та термінологією закон, що містив 279 статей. Уперше законопроект опубліковано 4 липня 1861 р. під назвою «Положение о питейном сборе». Історіографія цієї проблеми представлена незначною кількістю монографій, спогадами державних діячів, студіями, присвяченими окремим персоналіям. Зміст публікацій П. Семенова [22] та праць присвячених постаті К. Грога [23] переконує у тому, що на початок 1860 р. склалася міцна коаліція з впливових осіб (Великий князь Костянтин Миколайович, генерал Я. Ростовцев, К. Грот і А. Заболоцький-Десятковський), негативно налаштованих до існуючої системи винних відкупів. Вони зуміли переконати царя, що реформа не спричинить зменшення бюджетних доходів. Опір реформі з боку відкупщиків був цілком прогнозованим. Його висвітлила тогочасна преса, опублікувавши пропозицію відкупщиків, згідно якої, за відстрочку реформи вони «зобов'язувалися збудувати залізницю

довжиною в 2800 верст» [24]. Міністр фінансів М. Рейтерн відмовив царя від схвалення такої пропозиції. Візитуючи наслідки реформи, М. Фрідман [25] та П. Березін [26] наголошували, що вона посилила фінансову стабільність держави, вивільнила кошти для капіталовкладення у розвиток культури, мистецтва тощо. Тогочасні капітали вивели з інертної та корумпованої галузі, що стимулювало економіку.

Таким чином, історіографія дає підстави стверджувати, що проведені в Російській імперії фінансові перетворення мали загальний позитивний вплив на подальший розвиток фінансової галузі та зумовили низку, вкрай потрібних державі, інших фінансових зрушень. Окреслені фінансові реформи були тісно пов'язані між собою, становили єдиний комплекс заходів, а тому застосування дефініції «фінансова реформа 1862 р.» є не досить коректною.

1. Погребинский А.П. *Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.)*. – М., 1954.
2. Рю К.Г. *Основные начала финансовой науки*. – СПб., 1832.
3. Stein L. *Budget als vorgang*. – Berlin, 1854.
4. Meyer R. *Principien der gerechten Besteuerung*. – Berlin, 1884.
5. Vocke W. *Die Abgaben, Auflagen u. Steuern von Standpunkte der Geschichte*. – Berlin, 1887.
6. Куломзин А.Н., Рейтерн В.Г. *М.Х. Рейтерн. Биографический очерк*. – СПб., 1910.
7. *Преобразование государственной отчетности*. – Ч. III. – СПб., 1861.
8. *Журнал департамента экономии Государственного совета от 24.11.1861.; Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы*. – СПб., 1891.
9. Безобразов В.П. *Государственные доходы. Теоретические и практические исследования*. – СПб., 1868.; Вессель Н. *Нормальный государственный бюджет // Русский Вестник*. – 1885. – № 1.; Czörnig A. *Budget, Staatsrechnung und Controle*. – Tübingen, 1819.; Gneist R. *Gesetz und Budget*. – Berlin, 1879.
10. d'Audiffret M. *Systeme financier de la France*. – Paris, 1870.
11. Merlin. *Progression comparée es budgets de l'état sous le second empire*. – Paris, 1869.
12. *Правила уложения, рассмотрения, утверждения, исполнения государственной росписи, финансовых смет министерств и главных управлений // Свод Законов Российской империи*. – Т. 1. – Ч. 2.
13. *От редакции // Вестник Европы*. – январь. – 1889.
14. Кремяновский М. *Государственный контроль в России за 100 лет // Вестник Европы*. – 1915. – № 7 – 8.
15. Сакович В.А. *Государственный контроль в России, его история и современное устройство*. – СПб. – Ч. 1. – 1896; Ч. 2. – 1897.
16. Езерский Ф.В. *Нужды Государственного контроля*. – М., 1905.
17. Витте С.Ю. *Воспоминания*. – Т. 1. – М., 1984.
18. Кауфман И. *Статистика государственных финансов России // Статистический временник Российской империи*. – Серия 3. – Вып. 15; Сабуров П. *Материалы для истории русских финансов*. – СПб., 1899.
19. Рабинович М. *Реформа единства кассы и ее значение для государства*. – СПб., 1887.
20. Печерин Я.И. *Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г.* – СПб., 1896.
21. Головин К.А. *Наша финансовая политика и задачи будущих 1887 – 1898*. – СПб., 1889.
22. Семенов П.П. *Некролог К.К. Грога // Русская старина*. – 1898. – Т. 4.
23. К.К. Грот – *государственный и общественный деятель: Материалы для его биографии и характеристики: В 3 т.* – Т. 1. – Пг., 1915.
24. *Московские ведомости*. – 1862. – № 124 – 126.
25. Фридман М.М. *Винная монополия: В 2 т.* – Т. 2. – Пг., 1916.
26. Березин П.В. *На службе злему делу. Хроника из жизни на винокурных заводах*. – М., 1900.